

Ispitivanje moralnog mišljenja adolescenata putem posrednih konceptata

Ana Frichand¹

Filozofski fakultet, Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, Skopje

U ovom istraživanju ispituje se moralno mišljenje adolescenata putem posrednih konceptata. Posredni koncepti opisuju nivo analize koji se nalazi između opštih Kolbergovih obrazaca i specifičnih etičkih kodeksa. Oni se odnose na sposobnost pojedinca da identifikuje dobre i loše postupke i obrazloženja prilikom rešavanja konkretne moralne dileme. Ispitanici su adolescenti muškog i ženskog pola u ranoj, srednjoj i kasnoj adolescenciji. Ujedno, analizirani su i tip obrazovanja, ispoljeno antisocijalno ponašanje, kao i primarna grupa socijalizacije (porodica). Dobijeni rezultati pokazuju da je viša sposobnost moralnog mišljenja na nivou posrednih konceptata povezana s višim uzrastom. Adolescenti ženskog pola pokazuju ovu sposobnost u izraženijoj meri nego adolescenti muškog pola. Zatim, pojedinci u kasnoj adolescenciji, koji u toku studija više pažnje posvećuju moralnim vrednostima bolje identifikuju loše postupke i obrazloženja. Pojedinci u srednjoj adolescenciji koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje imaju manje sposobnosti za identifikovanje loših postupaka i obrazloženja nego njihovi vršnjaci koji ne ispoljavaju takav tip ponašanja. Slični rezultati se dobijaju i kod analiziranih grupa adolescenata koji žive u domovima za decu bez roditelja i roditeljskog staranja i kod onih koji žive sa svojim roditeljima.

Ključne reči: moralno mišljenje, posredni koncepti, adolescencija, antisocijalno ponašanje.

Uvod

U oblasti psihologije morala preispitivanje mnogih tradicionalnih konceptata, uključujući i koncept moralnog mišljenja, učestalije je u poslednje dve decenije dvadesetog veka (npr. Thoma & Bebeau, 2008, Thoma et al., 2008). U istom periodu raste i interesovanje za istraživanje moralne slike o sebi i sopstvenog moralnog identiteta (Bergman, 2004). Ovakvi trendovi posledica

¹ anebeba@yahoo.com

su toga što najveći broj autora naglašava da je potrebno potpunije razumevanje odnosa između moralnog znanja i moralnog ponašanja. U svakodnevnom životu ljudi ne postupaju uvek u skladu s već usvojenim vrednostima, a upravo to čini da jaz koji postoji između ove dve komponente morala postane jasno vidljiv.

Mnogi autori pokušavaju da objasne ovaj fenomen tako što se oslanjaju na:

a) razlike između kognicije i identiteta (npr. Damon, 1984, prema Kang & Glassman, 2010), b) razlike između realnog i idealnog sopstva (npr. Blasi, 1984, prema Kang & Glassman, 2010) ili na c) uticaj specifične životne sredine, odnosno uticaj specifičnih ekoloških faktora na pojedinca i na njegovo ponašanje u različitim situacijama (npr. Bandura, 1991; prema Kang & Glassman, 2010). Veći broj istraživanja saopštava rezultate koji svedoče o opadanju kompetentnosti moralnog rasuđivanja kod američkih adolescenata (npr. Thoma & Bebeau, 2008), o povećanju individualizma (npr. Reynolds & Mensfeld, 1999) i o sličnim negativnim trendovima kod mladih u poslednje dve decenije. Zbog toga, u proučavanju moralnosti naglašava se potreba za novim osmišljavanjem i redefinisanjem nekih termina, kao i za konstruisanjem novih, psihometrijski pouzdanijih, mernih instrumenata.

Uvođenje posrednih koncepata u oblasti moralnog mišljenja

U oblasti proučavanja moralnog mišljenja, stupnjevi koje je predložio Kolberg duže vremena smatrani su aktivnim šemama koje pomažu pojedincu da definiše važne društvene ili moralne aspekte situacije i da identifikuje odgovarajuće procedure postupanja (Bebeau, 2002; Bebeau & Thoma, 1999; Rest, 1974; 1975; 1994; Rest, et al., 1999). Stupanj moralnog rasuđivanja koji pojedinac dostiže u razvoju važna je i korisna informacija, ali nije sveobuhvatan indikator o tome kako taj pojedinac razmišlja o moralnim pitanjima ili kako prevodi svoje misli u ponašanje (Rest & Narvaez, 1998; prema Lewis, 2007). Novije studije pokazuju da su moralne šeme samo jedan od mnogih sistema koje pojedinac koristi u moralnom domenu (Bebeau, 2002; Bebeau et al., 1999; Bebeau & Thoma, 1999; Thoma, 2006; Thoma, Bebeau & Boland, 2008).

Rest i saradnici (Rest et al., 1999) ističu da se moralno mišljenje može podeliti na tri nivoa: apstraktno moralno mišljenje, posredni koncepti i etički kodeks. Dosadašnja istraživanja su pokazala da je apstraktno moralno mišljenje korisan indikator promena u moralnom mišljenju tokom života, ali da posredni koncepti omogućavaju detaljniji opis promena koje se dešavaju u oblasti moralnog mišljenja tokom kraćeg vremenskog perioda. Zbog toga, uvođenje posrednih koncepata pokazuje da su oni mnogo adekvatniji od tradicionalnih načina merenja povezanih s moralnim mišljenjem, naročito kad je reč o ispitivanju profesionalnih životnih konteksta (Bebeau & Thoma, 1998, 1999; Thoma et al., 2008). Podrška ovom pristupu dolazi iz saznanja

dobijenih primenom savremenih programa koji uzimaju u obzir edukaciju moralnog karaktera dece i adolescenata, odnosno njihov moralni razvoj (prema Thoma et al., 2008).

Posredne koncepte prvi put su uveli u oblast moralnog mišljenja neo-kolbergijanci (Thoma et al., 2008), kao pokušaj da odgovore na kritike upućene programima profesionalne etike zasnovanim na Kolbergovoj teoriji. Te kritike naglašavaju da Kolbergova teorija nije dovoljna da bi se adekvatno obuhvatila suština etičkih programa zbog toga što su stupnjevi opisani u njoj i previše apstraktni. Bebo i Toma (Bebeau & Thoma, 1999) slikovito objašnjavaju apstraktnost Kolbergovih šest stupnjeva upoređujući ih sa opisivanjem nečeg toliko opšteg kao što su, na primer, epohe u istoriji. Da bi pojedinac mogao pravilno da proceni određenu situaciju kao moralno zahtevnu, potrebni su mu posredni koncepti. U tom smislu, da bi se moglo razumeti ponašanje pojedinca u konkretnoj situaciji koju on doživljava kao moralno zahtevnu, potrebno je poznavanje posrednih koncepata i njihovih principa. Kao što naglašava Strajk (Strike, 1983, prema Thoma et al., 2008), pojedinac može dobro razumevati apstraktne moralne šeme, iako mu nedostaje adekvatno razumevanje specifičnih moralnih koncepata koji se odnose na svakodnevno moralno funkcionisanje.

U domenu moralnog mišljenja, posredni koncepti pomažu donošenje moralne odluke. Njihova osnovna karakteristika jeste ta što oni opisuju nivo analize koji se nalazi između opštih Kolbergovih obrazaca i specifičnih etičkih kodeksa. Etički kodeksi govore o specifičnim aktivnostima koje su obavezne ili zabranjene, ali ne objašnjavaju njihovu važnost. Posredni koncepti su utemeljeni u specifičnim profesionalnim kontekstima, naročito u takozvanim „profesijama pomaganja“, u kojima se pojedinac svakodnevno suočava sa etičkim pitanjima i moralnim dilemama (npr. u psihologiji, medicini, stomatologiji, pravu, itd.). Oni obuhvataju, na primer, profesionalnu autonomiju, kompetenciju, informisanu saglasnost, poverljivost podataka, kolegijalnost, intelektualnu slobodu itd. Razlika između posrednih koncepata i etičkih kodeksa može biti zbunjujuća zbog toga što se reč „kodeks“ ponekad pogrešno upotrebljava tako što označava i pomenute specifične aktivnosti i razloge tih aktivnosti (Lewis, 2007).

Objašnjavajući sva tri nivoa moralnog mišljenja, Rest i saradnici (Rest et al., 1999) naglašavaju da nije sasvim jasno da li posredni koncepti i etički kodeksi imaju isti razvojni trend kao i apstraktno moralno mišljenje. Pri tome, ovi autori ne nastoje da prikažu sve aspekte moralnog mišljenja koji su uključeni u donošenju moralnih odluka. Preliminarni radovi u oblasti profesija pomaganja podržavaju korisnost posrednih koncepata za procenu moralnog mišljenja karakterističnog za određenu disciplinu (npr. Bebeau & Thoma, 1999). Novija istraživanja Tome i saradnika (Thoma et al., 2008) pokazuju da ovi koncepti nisu isključivo vezani za određenu profesionalnu populaciju, već

pretstavljaju novi način ispitivanja procesa donošenja moralnih odluka. Na to se nadovezuju rezultati istraživanja Luisove (Lewis, 2007), kao i rezultati ovog rada. Ipak, neki autori (npr. Walker, 2002) ostaju skeptični u vezi statusa posrednih koncepata kao generalnog aspekta moralnog mišljenja.

Moralno mišljenje u adolescenciji

Nakon objavljivanja Pijažeove, a kasnije i Kolbergove teorije, povećava se broj istraživanja moralnog razvoja dece i adolescenata, što dovodi do pojave različitih teorijskih pristupa i objašnjenja. Mnoga od njih su i dalje fokusirana na moralno rasuđivanje, a naročito na apstraktno moralno rasuđivanje koje je zasnovano na šest stupnjeva identifikovanih u Kolbergovoj teoriji. Međutim, empirija pokazuje da stupanj koji pojedinac dostiže u razvoju moralnog rasuđivanja nije niti potpun, a ni pouzdan indikator da će se on ponašati moralno u situaciji u kojoj će se suočiti s realnom moralnom dilemom.

Pojam moralnog mišljenja u ovom radu definisan je pomoću posrednih koncepata, kao sposobnost pojedinca da identifikuje i razlikuje dobre od loših postupaka i obrazloženja dok rešava konkretnu moralnu dilemu. U istraživanje su uključeni adolescenti zbog toga što se u periodu adolescencije menjaju veštine vezane za domen moralnosti, kao što su mogućnost rešavanja problema, sposobnost razumevanja aspekata drugih ljudi, razumevanje sebe, itd. (Eisenberg et al., 2005). Još jedna karakteristika perioda adolescencije jeste brzina kojom se navedene promene dešavaju, kao i priroda tih promena.

Prema najnovijim istraživanjima iz oblasti evolucione psihologije, kao i iz oblasti kognitivne razvojne neuronauke, postoje dokazi da se tokom adolescencije odvijaju intenzivne promene u mozgu koje uključuju nestajanje starih i stvaranje novih sinaptičkih veza (reč je o procesu nazvanom *sinaptogeneza*), što se manifestuje u ponašanju adolescenata (Abbott, 2005; Berger, 2008; Blakemore, 2008). Kao posledica sazrevanja prefrontalnog korteksa tokom adolescencije, donošenje odluka uglavnom se odvija u još nesazrelom sistemu amigdale, koji je usredsređen na trenutnu situaciju. Takve promene imaju značajan uticaj na moralni razvoj adolescenata (Narvaez & Vaydich, 2008).

U Kolbergovoj teoriji (prema Мурцева-Шкарик, 2009) pojedinci u ranoj adolescenciji rasuđuju na drugom, konvencionalnom nivou, razumevajući pritom moralnost kao želju za održavanjem harmoničnih odnosa s drugima i uzimajući u obzir društveni sistem i postojeća pravila i norme. Oni stavljaju akcenat na slovo zakona a zakone shvataju kao imperativ koji se mora poštovati i koji se ne preispituje. Kad adolescent dostigne stadijum formalnih operacija u kognitivnom razvoju, on ulazi u treći, postkonvencionalni nivo i sudi na osnovu društvenog ugovora, individualnih prava i privilegija ili, ređe, na osnovu univerzalnih moralnih principa. Pre nego što se shvati relativnost moralnih načela i različite definicije dobrog i lošeg u zavisnosti od odgovara-

juće kulture i društva, ne može se preći na poslednji nivo moralnog razvoja. Prema Kolbergovoj teoriji, to se postiže tokom pohađanja srednje škole i početkom univerzitetskog obrazovanja.

Relevantna istraživanja moralnog mišljenja u adolescenciji

Istraživanja u oblasti moralnog mišljenja pokazuju da se ono tokom adolescencije i dalje intenzivno razvija. Autori ukazuju na razlike koje zavise od uzrasta, pola, mesta življenja, vrste obrazovanja, odnosa prema religiji itd. Kad je u pitanju uticaj uzrasta i pola na razvoj moralnog rasuđivanja, može se reći da skoro i nema ozbiljnijih naučnih istraživanja koja ne uzimaju u obzir ova dva faktora. Značaj uzrasta potvrđen je u mnogim studijama (npr. Rest, 1974, 1975; Rest et al., 1999; Thoma, 2006; Thoma & Bebeau, 2008; Thoma et al., 2008; Thoma & Rest, 1999; Walker, 1982, 1989, 2002, 2005; Walker et al., 1987; Walker & Taylor, 1991a).

Blazi (Blasi, 1980, 1983) objavljuje pregled 47 studija koje upoređuju odnos moralnog mišljenja i aktuelnog ponašanja ispitanika (npr. delinkventnog ponašanja, svakodnevnog ponašanja u školama, altruističkog ponašanja, itd.). Rezultati ovih studija ukazuju na statistički značajnu korelaciju između nivoa moralnog rasuđivanja i manifestovanog moralnog ponašanja. Brabek takođe naglašava da su moralno mišljenje i moralno ponašanje međusobno povezani i da je moralno mišljenje važan predvodnik moralnog ponašanja (Brabek, 1995; prema Pejović-Milovančević, 2001).

Međutim, ovaj odnos nije savršen i izaziva mnoge kontroverzne i neizvesne rezultate. U prilog tome govore nalazi mnogih istraživanja po kojima čak i među pojedincima koji manifestuju antisocijalno ponašanje i koji generalno sude na pretkonvencionalnom nivou ima takvih pojedinaca koji na testovima daju odgovore na mnogo višim stupnjevima moralnog rasuđivanja nego što bi se to očekivalo (npr. Pejović-Milovančević, 2001).

Pol je takođe označen kao faktor koji utiče na razvoj moralnog mišljenja (npr. Gilligan, 1982; Rest, 1974, 1975; Rest & Thoma, 1985; Skoe et al., 1999; Thoma et al., 2008; Walker, 1991). Istraživanja Tome i saradnika (Thoma et al., 2008) izveštavaju da stariji adolescenti i adolescenti ženskog pola pokazuju višu sposobnost da identifikuju dobre postupke i obrazloženja nego mlađi adolescenti i adolescenti muškog pola. Istraživanja o uticaju obrazovanja na nivo moralnog razvoja sugerišu da je viši obrazovni nivo povezan s višim nivoima moralnog rasuđivanja (npr. Bebeau, & Thoma, 1998, 1999; Bebeau et al., 1999; Rest; 1974; 1982; Rest et al., 1999; Rest & Thoma, 1985). Vrsta obrazovanja takođe utiče na razvoj moralnog mišljenja. Pojedinci koji rade u profesijama u kojima je fokus stavljen na direktan kontakt i rad s klijentima i u kojima postoji kodeks profesionalne etike (npr. medicina, stomatologija, psihologija, pravne nauke, itd.) pokazuju na testovima viši nivo moralnog

rasuđivanja (Bebeau, 2002; Bebeau & Monson, 2008; Bebeau et al., 1999; Bebeau & Thoma, 1998, 1999; Thoma, 2006; Thoma & Bebeau, 2008; Thoma et al., 2008).

Značaj primarnih agenasa socijalizacije u razvoju moralnog mišljenja potvrđen je u mnogim studijama (npr. Pratt et al, 1999; Walker, et al., 2000; Walker & Taylor, 1991b). U istraživanju Vokera, Henigove i Kretenauera (Walker et al., 2000) analizirana je verbalna interakcija s roditeljima i vršnjacima, ego sposobnosti i nivo moralnog rasuđivanja pojedinaca od kraja detinjstva do srednje adolescencije. Pri tom je utvrđeno da interakcija s vršnjacima i roditeljima utiče na razvoj moralnog mišljenja, ali na različite načine. Visoko podsticajan kontekst s kvalitetnom interakcijom uglavnom omogućuje viši nivo moralnog mišljenja. Kad različite vrste interakcija (operacionalna, reprezentativna, informativna, podržavajuća) interferiraju međusobno, to dovodi do minimalnog razvoja u okviru porodičnog konteksta i do brzog razvoja u vršnjačkom kontekstu. Ovaj nalaz je u skladu s Pijaževim rezultatima, kao i s rezultatima istraživanja Berkovica i saradnika, Hanove, Kupera i saradnika, i drugih (Berkowitz & Grych, 1998; Cooper et al., 1991; Haan, 1985; prema Walker et al., 2000).

Istraživanja obavljena sa adolescentima sa antisocijalnim ponašanjem ukazuju na to da ovi pojedinci imaju iskrivljen sistem moralnih vrednosti, niži osećaj lične i društvene odgovornosti, slabu kreativnost i slično (Киткањ, 2009). Toma i saradnici (Thoma et al., 2008) izveštavaju da adolescenti koji ispoljavaju ovu vrstu ponašanja imaju teškoća u identifikovanju dobrih i (posebno) loših postupaka i obrazloženja prilikom donošenja moralnih odluka. Studije o delinkvenciji i sociopatiji saopštavaju rezultate prema kojima skoro 70–80% učesnika daje odgovore pretkonvencionalnog nivoa moralnog mišljenja. Veoma mali broj njih pokazuje moralno mišljenje sa trećeg i četvrtog stupnja, odnosno sa konvencionalnog nivoa (Thoma & Rest, 1986; Jennings, et al., 1983; prema Pejović-Milovančević, 2001).

Metod

Ispitanici

Istraživanje je obuhvatilo 330 adolescenata muškog i ženskog pola, u uzrastu rane, srednje i kasne adolescencije. Prosečna starost ispitanika u ranoj adolescenciji je 14,5 godina. Ukupan broj tih ispitanika je 60 (30 mladića i 30 devojaka). Prosečna starost ispitanika srednje adolescencije jeste 17,7 godina. U toj starosnoj grupi bilo je 167 ispitanika. Ova uzrasna grupa obuhvata 63 ispitanika opšte gimnazije (32 momka i 31 devojku), 40 učenika III, IV i V godine Makedonske pravoslavne bogoslovije, 30 adolescenata muškog pola koji su na odsluženju zatvorske kazne u zatvorima za maloletnike, kao i 34 adolescenta muškog pola iz domova za decu bez roditelja i roditeljskog staranja.

Prosečna starost ispitanika koji su u kasnoj adolescenciji jeste 21,4 godine. Oni su studenti II i IV godine na Filozofskom fakultetu (u studijskoj grupi za psihologiju i sociologiju) i na Fakultetu fizičke kulture u Skoplju. S Pravoslavnog bogoslovske fakulteta u ispitivanje su uključena 103 studenta sa sve četiri studijske godine; od toga njih 43 studira na Filozofskom fakultetu (31 devojka i 12 mladića), 30 mladića studira na Fakultetu fizičke kulture i 30 mladića studira na Pravoslavnom bogoslovske fakultetu u Skoplju.

Grupu ispitanika sa antisocijalnim ponašanjem čini 30 mladića koji su na odsluženju zatvorske kazne u zatvorima za maloletnike. Istraživanje ispituje uticaj mesta stanovanja, etničke i verske pripadnosti. Izuzetak u pogledu ispitivanja ovih varijabli jesu grupe adolescenata koji su na odsluženju zatvorske kazne u zatvorima za maloletnike, kao i onih iz domova za decu bez roditelja i roditeljskog staranja, zbog prigodnosti uzorka, njegove specifičnosti i ograničene veličine. Međutim, i za ove učesnike, kao i za ostale grupe, prikupljene su potrebne demografske informacije.

Instrument

Moralno mišljenje u ovom istraživanju ispituje se instrumentom za merenje posrednih koncepata kod adolescenata (Intermediate Concept Measure for Adolescents – AD-ICM), čiji je autor Stiven Toma (Stephen J. Thoma). Instrument je konstruisan 2005. godine. Njegova osnovna prednost sastoji se u činjenici da meri moralni stav koji je povezan s realnim životnim kontekstom. Namenjen je ispitivanju populacije adolescenata, a zasnovan je na univerzalnim vrednostima ili vrlinama koje su sastavni deo identiteta i moralnog karaktera (npr. iskrenost, samokontrola, pravičnost, odgovornost, poštovanje drugih, itd.). Posredni koncepti u ovom instrumentu utemeljeni su u programima za edukaciju moralnog karaktera adolescenata i obuhvataju, između ostalog, vrline kao što su: poštenje, odgovornost, promišljenost, iskrenost, poštovanje, hrabrost i samodisciplina. Instrument se sastoji od sedam priča u kojima je glavni lik suočen s konkretnom moralnom dilemom. Glavni likovi su adolescenti s fiktivnim imenima, u uzrastu koji je blizak ispitanicima. Posle svake priče navedeno je 8 ili 9 mogućih akcija glavnog lika koje ispitanici treba da procene na skali od 1 do 5 (1 – čvrsto verujem da je to dobar izbor, 2 – verujem da je to dobar izbor, 3 – nisam siguran/na, 4 – mislim da je to loš izbor, i 5 – čvrsto verujem da je to loš izbor). Ispitanici procenjuju sve opcije, a zatim rangiraju tri najbolje, polazeći od najprivlačnije. Oni takođe rangiraju dve najgore opcije, polazeći od najmanje privlačne.

Primer priče iz instrumenta u kojem je glavni lik suočen s konkretnom moralnom dilemom: „*Jana je student prve godine na Fakultetu dramskih umetnosti. Ponuđena joj je glavna uloga u predstavi koja će se igrati krajem*

semestra. Do tada se nije dogodilo da brucošu bude ponuđena glavna uloga u predstavi i to je veliko iznenađenje za nju. Jana je svesna toga da ta uloga može imati veliki uticaj na njenu buduću karijeru glumice, na fakultetu i šire. Ipak, nakon nekoliko proba ona shvata da su njene vrednosti i ubeđenja u kontradikciji sa onima koje ima glavni lik iz predstave. Jana razgovara o tome sa najboljim prijateljem i izlaže mu svoju zabrinutost. On smatra da je niko više na fakultetu neće shvatati ozbiljno ako odbije ulogu. Jana je svesna važnosti ove mogućnosti. Osim toga, saopšteno joj je da ukoliko odbije ulogu, neće dobiti novu mogućnost da igra u glavnoj ulozi do kraja studija. Ipak, ona je uvek bila ponosna na svoje vrednosti i boji se da će promovisati neke vrednosti i ponašanja koja smatra vrlo pogrešnim ukoliko odglumi lik iz predstave.“

Nakon toga učesnici procenjuju listu od 10 ili 11 mogućih razloga za postupak glavnog lika u priči, pri čemu koriste skalu od 1 do 5 (1 – čvrsto verujem da je to dobar razlog; 2 – verujem da je to dobar razlog; 3 – nisam siguran/na; 4 – mislim da je to loš razlog i 5 – čvrsto verujem da je to loš razlog). Kad procene sve navedene razloge koji su doveli do određenih postupaka glavnog lika, od njih se traži da rangiraju tri najbolja razloga, polazeći od onog za koji čvrsto veruju da opravdava postupak glavnog lika u priči. Na kraju navode i dva najgora razloga, polazeći od najmanje privlačnog. Ista procedura se ponavlja sa svih sedam priča.

Četiri sumarna skora i tri dopunska indeksa izdvojeni su analizom odgovora ispitanika. Sumarni skorovi dobrih postupaka, loših postupaka, dobrih obrazloženja i loših obrazloženja izračunati su upoređivanjem odgovora ispitanika i odgovora eksperata. Odgovori koje su eksperti označili kao dobre dobijaju jedan poen (1 – npr., „Kristijan treba da ostane u nevladinoj organizaciji dok ne završi sve obaveze.“), neutralni odgovori dobijaju nula poena (0 – npr., „Kristijan treba da raspodeli vreme između aktivnosti u nevladinoj organizaciji i koncerta.“), a odgovori koji su označeni kao loši oduzimaju ukupnom skorom jedan poen (-1; npr., „Kristijan treba da ode na koncert i da ne brine o tome da li će Filip završiti posao u organizaciji.“; Thoma et al., 2008). Tri dopunska indeksa koji se koriste u opisivanju dobijenih odgovora jesu:

a) broj opcija rangiranih kao najbolje (postupci i obrazloženja), b) broj opcija rangiranih kao najgore (postupci i obrazloženja) i c) ukupan indeks koji se dobija kombinacijom dobrih i loših postupaka i obrazloženja.

Prvi indeks („totaldobri“) upućuje na sposobnost da se identifikuju najbolje od navedenih opcija i izračunava se na osnovu procene najboljih postupaka i obrazloženja. On predstavlja prosek dobrih postupaka i obrazloženja i prikazuje se kao procenat ukupnog broja mogućih bodova. Drugi indeks („totalloši“) upućuje na sposobnost da se identifikuju najgore od navedenih opcija, izračunava se na osnovu procene najgorih postupaka i obrazloženja. On predstavlja prosek loših postupaka i obrazloženja i prikazuje se kao pro-

cenat ukupnog broja mogućih bodova. Treći indeks („totalipk“) je ukupan broj poena koji predstavlja prosek za sve dobre i loše postupke i obrazloženja i prikazuje se kao procenat ukupnog broja mogućih bodova. Ovaj indeks omogućava upoređivanje rezultata analiziranih grupa ispitanika na instrumentu u celini.

Tabela 1 prikazuje vrednosti za Pirsonov koeficijent korelacije između tri indeksa AD-ICM-a. Sve dobijene vrednosti pozitivne su i pokazuju statistički značajnu povezanost između ova tri indeksa na nivou .01 ($p < .01$). To dozvoljava da se ovaj instrument koristi u daljoj analizi.

Tabela 1: Pirsonov koeficijent korelacija između tri indeksa AD-ICM-a

Indeksi AD-ICM	Totaldobri	Totalloši	Totalipk
Totaldobri	1.00	-	-
Totalloši	.655**	1.00	-
Totalipk	.875**	.803**	1.00

Napomena: ** – statistički značajno na nivou .01 ($p < .01$)

Autor instrumenta saopštava vrednosti Crombach alphe u rasponu od $\alpha = .75$ za prvi indeks, $\alpha = .77$ za drugi indeks i $\alpha = .85$ za treći indeks. Dobiene vrednosti koeficijenta unutrašnje pouzdanosti na makedonskom uzorku iznose $\alpha = .77$ za prvi indeks, $\alpha = .68$ za drugi indeks i $\alpha = .71$ za treći indeks. Indeks unutrašnje pouzdanosti za ceo instrument iznosi $\alpha = .85$. Više ocene ukazuju na izraženiju sposobnost da se identifikuju posredni koncepti u priči. Instrument je osetljiv na uticaj uzrasta i nivoa obrazovanja tokom adolescencije i uspešno razlikuje adolescente koji pokazuju probleme u ponašanju koji su povezani sa školskim kontekstom (Thoma et al., 2008).

Postupak

Istraživanje je sprovedeno u dve faze, od januara do decembra 2009. U prvoj fazi (januar–mart) sprovedeno je pilot istraživanje da bi se prilagodio instrument. Druga faza pokriva period od aprila do decembra, kad je bio utvrđen konačan uzorak za analizu. Pilot uzorak obuhvatio je 100 ispitanika koji su u potpunosti popunili instrument i koji su ispunjavali postavljene istraživačke kriterijume. Zbog vremena potrebnog za odgovaranje, istraživanje je sprovedeno u dva dela, u periodu od dve nedelje. Merenje u kazneno-popravnim i u vaspitno-popravnim domovima za maloletnike trajalo je duže zbog specifičnosti uzorka. Najčešće je primenjivan individualni pristup jer ispitanici nisu mogli samostalno da održe optimalnu koncentraciju u toku odgovaranja, kao i zbog njihovog siromašnog rečnika i niske sposobnosti čitanja i pisanja.

Rezultati

Razlike u uzrastu, koje su povezane sa sposobnošću da se identifikuju ispitivani posredni koncepti, dobijene su izračunavanjem ANOVE. Pojedinačna poređenja izvršena su korišćenjem Bonferroni naknadnog testa. Analiza uzima u obzir adolescente muškog i ženskog pola u ranoj, srednjoj i kasnoj adolescenciji, koji su učenici srednje škole i studenti na Filozofskom fakultetu i Fakultetu fizičke kulture. Rezultati za sva tri indeksa prikazani su u Tabeli 2. Registrovana razlika statistički je značajna na nivou .01 ($p < .01$). To znači da se s povećanjem uzrasta povećava i sposobnost da se identifikuju ispitivani posredni koncepti. Pojedinačna poređenja pokazala su statistički značajne razlike u sva tri indeksa između sve tri grupe ispitanika na nivou .01.

Tabela 2: Razlike između subjekata u ranoj, srednjoj i kasnoj adolescenciji u indeksima instrumenta za merenje posrednih koncepata

Indeksi AD-ICM	N			M			SD			F(2,193)	p
	R A	S A	KA	RA	SA	KA	RA	SA	KA		
Totaldobri	60	63	73	12.42*	16.15*	23.59*	7.11	4.90	6.44	56.31	.000
Totalloši	60	63	73	2.04*	6.34*	9.17*	4.36	3.58	4.41	48.87	.000
Totalipk	60	63	73	.25*	.36*	.52*	.19	.10	.15	53.2	.000

Napomena: RA – rana adolescencija, SA – srednja adolescencija, KA – kasna adolescencija; * – statistički značajne razlike na nivou .01 ($p < .01$) između grupa nakon primene Bonferroni post-hoc testa.

Razlike između adolescenata muškog i ženskog pola u ranoj, srednjoj i kasnoj adolescenciji, koje su povezane sa sposobnošću da se identifikuju ispitivani posredni koncepti, dobijene su primenom t-testa za velike nezavisne uzorke. U analizi su uzeti u obzir učenici srednje škole i studenti Filozofskog fakulteta i Fakulteta fizičke kulture. Tabela 3 pokazuje razlike između tri indeksa među adolescentima različitog pola. Analiza sva tri indeksa daje statistički značajnu razliku na nivou .01 ($p < .01$). Rezultat pokazuje da adolescenti ženskog pola imaju veću sposobnost da identifikuju ispitivane posredne koncepte u poređenju s adolescentima muškog pola.

Tabela 3: Razlike između adolescenata muškog i ženskog pola u odnosu na indekse instrumenta za merenje posrednih koncepata

Indeksi AD-ICM	N		M		SD		t(194)	p
	M	D	M	D	M	D		
Totaldobri	104	92	15.99	19.80	7.89	7.18	-3.514	.000
Totalloši	104	92	4.58	7.76	5.04	4.55	-4.615	.000
Totalipk	104	92	.33	.44	.19	.17	-3.915	.000

Napomena: M – momci, D – devojke

Razlike u sposobnosti da se identifikuju ispitivani posredni koncepti, koje su povezane sa tipom obrazovanja, proverene su pomoću t-testa za velike nezavisne uzorke. Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 4, iz koje se vidi da se pojedinci u srednjoj adolescenciji različitog tipa obrazovanja ne razlikuju značajno ni u jednom od tri prikazana indeksa. To znači da tip obrazovanja tokom srednje adolescencije ne dovodi do razlike u sposobnosti da se identifikuju ispitivani posredni koncepti.

Tabela 4: Razlike između učenika različitih srednjih škola u odnosu na indekse instrumenta za merenje posrednih koncepata

Indeksi AD-ICM	N		M		SD		t(70)	p
	Gim	Mpb	Gim	Mpb	Gim	Mpb		
Totaldobri	32	40	15.83	15.16	4.67	4.98	.589	.558
Totalloši	32	40	5.91	5.07	3.87	3.00	1.033	.305
Totalipk	32	40	.34	.32	.11	.10	.907	.368

Napomena: **Gim** – Gimnazija, **Mpb**– Makedonska pravoslavna bogoslovija

Rezultati o razlikama u tipu obrazovanja tokom kasne adolescencije, koje su povezane sa sposobnošću da se identifikuju ispitivani posredni koncepti, prikazani su u Tabeli 5. Analiza pokazuje da se studenti Filozofskog fakulteta i Fakulteta fizičke kulture i studenti Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Skoplju statistički razlikuju u pogledu drugog pokazatelja – broja opcija rangiranih kao najgorih (postupaka i obrazloženja). Ova razlika je značajna na nivou .01 ($p < .01$). To ukazuje da obe grupe adolescenata jednako dobro identifikuju dobre postupke i obrazloženja, ali da studenti Bogoslovskog fakulteta pokazuju veću sposobnost u identifikovanju loših postupaka i obrazloženja, za razliku od studenata Filozofskog fakulteta i Fakulteta fizičke kulture.

Tabela 5: Razlike između studenata različitih fakulteta u odnosu na indekse instrumenta za merenje posrednih koncepata

Indeksi AD-ICM	N		M		SD		t(70)	p
	Fzf/ Ffk	Pbf	Fzf/ Ffk	Pbf	Fzf/ Ffk	Pbf		
Totaldobri	42	30	21.42	22.77	6.14	5.95	-.931	.355
Totalloši	42	30	7.05	9.51	4.07	3.82	-2.591	.012
Totalipk	42	30	.45	.51	.14	.14	-1.918	.059

Napomena: **Fzf/ Ffk** – Filozofski fakultet / Fakultet za fizičku kulturu, **Pbf** – Pravoslavni bogoslovski fakultet

Tabela 6 sadrži vrednosti za sva tri indeksa instrumenta za merenje posrednih koncepata u slučajevima u kojima su pronađene statistički značajne razlike na nivou .01 ($p < .01$) između grupe adolescenata koji ne ispoljavaju antisocijalno ponašanje i grupe adolescenata koji ispoljavaju takvo ponašanje. Grupu adolescenata koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje čine 30 mladića

koji su na odsluženju zatvorske kazne u zatvorima za maloletnike. Ispitanici su muškog pola, srednje adolescencije. Na osnovu rezultata može se zaključiti da adolescenti koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje pokazuju znatno nižu sposobnost za identifikovanje posrednih koncepata, u poređenju sa adolescentima koji ne ispoljavaju takvo ponašanje.

Tabela 6: Razlike između tri indeksa instrumenta za merenje posrednih koncepata kod adolescenata koji ne ispoljavaju i kod onih koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje

Indeksi AD-ICM	N		M		SD		t(60)	p
	A	B	A	B	A	B		
Totaldobri	32	30	15.83	10.60	4.67	8.53	3.023	.004
Totalloši	32	30	5.91	1.27	3.87	3.78	4.777	.000
Totalipk	32	30	.34	.19	.11	.16	4.440	.000

Napomena: **A** – adolescenti koji NE ispoljavaju antisocijalno ponašanje, **B** – adolescenti koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje

U tabeli 7 vide se rezultati analize razlika između adolescenata koji žive u kući sa svojim roditeljima i adolescenata koji žive u domovima za decu bez roditelja i roditeljskog staranja. Svi ispitanici su muškog pola, u srednjoj adolescenciji. Analiza pokazuje da nema statistički značajnih razlika u prvom indeksu (sposobnost da se identifikuju najbolji postupci i obrazloženja), između ove dve grupe adolescenata. Rezultat razlika između dve grupe ispitanika u drugom indeksu (sposobnost da se identifikuju najgori postupci i obrazloženja) statistički je značajan na nivou .01 ($p < .01$). Ovaj rezultat pokazuje da adolescenti koji žive u domovima za decu bez roditelja i roditeljskog staranja pokazuju manju sposobnost da identifikuju loše postupke i obrazloženja nego adolescenti koji žive kod kuće sa svojim roditeljima. Kod trećeg indeksa (ukupne sposobnosti da se identifikuju dobri i loši postupci i obrazloženja) evidentira se statistički značajna razlika na nivou .05 ($p < .05$) između adolescenata koji žive u domovima za decu bez roditelja i roditeljskog staranja i adolescenata koji žive u kući sa svojim roditeljima.

Tabela 7: Razlike između adolescenata koji žive s porodicom i adolescenata koji žive u domovima za decu bez roditelja i roditeljskog staranja u odnosu na tri indeksa instrumenta za merenje posrednih koncepata

Indeksi AD-ICM	N		M		SD		t(64)	p
	P	D	P	D	P	D		
Totaldobri	32	34	15.83	14.02	4.67	7.37	1.186	.240
Totalloši	32	34	5.91	3.37	3.87	3.43	2.833	.006
Totalipk	32	34	.34	.28	.11	.15	2.082	.041

Napomena: **P** – s porodicom, **D** – u domu za decu bez roditelja i roditeljskog staranja

Diskusija i zaključak

Sva dosadašnja istraživanja jednoglasno ukazuju na to da se moralno mišljenje intenzivno razvija u adolescentnom uzrastu (npr. Lewis, 2007; Thoma et al., 2008). To potvrđuje i ovo istraživanje. Stariji adolescenti imaju veću sposobnost da identifikuju ispitivane posredne koncepte u poređenju s mlađim adolescentima. Isti zaključak se odnosi i na adolescente ženskog pola u poređenju s adolescentima muškog pola. Studenti Pravoslavnog bogoslovske fakulteta pokazuju veću sposobnost da identifikuju loše postupke i obrazloženja u poređenju sa svojim vršnjacima koji studiraju na Filozofskom fakultetu i Fakultetu fizičke kulture.

Adolescenti koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje pokazuju manju sposobnost da identifikuju ispitivane posredne koncepte u poređenju sa adolescentima koji ne ispoljavaju ovu vrstu ponašanja, što je u saglasnosti sa prethodnim istraživanjima (npr. Bebeau, & Thoma, 1999; Thoma et al., 2008). Adolescenti koji žive u domovima za decu bez roditelja i roditeljskog staranja pokazuju manju sposobnost da identifikuju ispitivane posredne koncepte u poređenju sa adolescentima koji žive u porodici s roditeljima koji su u braku. Ova poteškoća kod adolescenata prve grupe registrovana je posebno kod identifikovanja loših postupaka i obrazloženja.

Registrovane promene potvrđuju dosadašnja saznanja da faktori uzrasta i pola zauzimaju značajno mesto u procesu menjanja moralnog mišljenja. Ne manje važni faktori su i oni koji su povezani sa obrazovnim procesom – sa stepenom i tipom obrazovanja. Posebno su važni faktori koji proizlaze iz procesa socijalizacije – porodica i vršnjaci, kao i oni iz šireg društvenog okruženja u kome mladi rastu i razvijaju se. To pokazuje da u proučavanju moralnosti i moralnog razvoja treba uzeti u obzir više aspekata i faktora, pojedinačno i u interakciji.

Uzrast je označen kao značajan u svim razvojnim i psihološkim teorijama, uključujući i teorije moralnog razvoja. U adolescenciji se menja uticaj nekih agenasa socijalizacije (npr. roditelji u detinjstvu imaju veći i jači uticaj na razvoj, za razliku od adolescencije kada vršnjaci postaju važniji). Promene konteksta u kojem se odvija razvoj adolescenata (npr. sticanje novih prijatelja, prelazak u drugu i veću školu, upis na fakultet, uspostavljanje novog kvaliteta u odnosima s vršnjacima, ulazak u romantične veze, itd.) predstavljaju nove izazove za njihov moralni razvoj, otvaraju im nove vidike, mogućnosti i izbore (prema Hart & Carlo, 2005).

Uloga porodice i vršnjaka posebno dolazi do izraza u rezultatima koji svedoče o nižoj sposobnosti identifikacije ispitivanih posrednih koncepata kad je analizirana grupa adolescenata sa antisocijalnim ponašanjem. U prilog važnosti navedenih agenasa socijalizacije idu i rezultati grupe adolescenata koji žive u domovima za decu bez roditelja i roditeljskog staranja.

Nalazi ovog istraživanja podržavaju zaključak Tome i saradnika (Thoma et al. 2008) da ovi koncepti nisu isključivo vezani za određenu profesionalnu populaciju, već predstavljaju nov način ispitivanja procesa donošenja moralnih odluka. Time se uklapaju u neo-kolbergijansku perspektivu koja naglašava da posredni koncepti daju konkretnija uputstva za postupanje nego generalni koncepti sadržani u Kolbergovoj teoriji. Analiza ovih koncepata može omogućiti bolje razumevanje ponašanja pojedinca koji se suočava sa konkretnom moralnom dilemom nego upotreba apstraktnih moralnih šema. Ovo istraživanje podržava prethodna istraživanja Tome i saradnika u još jednom aspektu – time što daje preliminarnu podršku instrumentu za merenje posrednih koncepata kod adolescenata kao meri moralnog mišljenja u periodu adolescencije.

Ipak, s obzirom na to da je ovaj instrument relativno nov i da se prvi put upotrebljava u našoj sredini, poželjno je da se napravi detaljna analiza moralnih dilema i ponuđenih odgovora koji se odnose na posredne koncepte i da se pristupi njegovoj validaciji. Razlog ovome jeste to što je originalni instrument konstruisan za populaciju američkih adolescenata, što može uticati na validnost dobijenih rezultata. Na taj način u budućnosti bi se smanjile moguće greške u zaključivanju, koje bi bile posledica razlike u kulturi, kao i manjkavosti samog instrumenta.

Pažnja u budućnosti treba da bude usmerena na druge promenljive koje mogu imati značajan uticaj na promene i razvoj moralnog mišljenja, a time i na ispitivane posredne koncepte, kao što je, na primer, školski uspeh učenika. Takođe, bilo bi interesantno da se u budućim istraživanjima ispita povezanost između apstraktnih šema, posrednih koncepata i etičkih kodeksa specifičnih profesija. U tom smislu, trebalo bi da se obuhvate studenti medicinskih nauka, stomatologije, pravnih nauka, a posebno studenti psihologije čiji je profesionalni fokus na pojedincu i na njegovom psihičkom životu. Tako bi se moglo proveriti da li pojedinci koji znaju etički kodeks specifične profesije uspešnije razlikuju dobre od loših postupaka i obrazloženja kad su suočeni s novom moralnom dilemom koja može podstaći posredne koncepte i principe.

Ovaj instrument bi se ubuduće mogao koristiti kao evaluaciono sredstvo edukativnih programa za obrazovanje i razvoj moralnog karaktera dece i mladih. Zbog toga, u buduća istraživanja treba uključiti pojedince koji prate kurs etike u školama i treba ih uporediti sa onima koji nisu uključeni u takve kurseve. Buduća istraživanja treba da uzmu u obzir i kvalitet socio-emocionalnog vezivanja, kao i kvalitet roditeljskih stilova. Neophodnost uključivanja više promenljivih istovremeno u saglasnosti je i s rezultatima najnovijih studija čiji je cilj pronalaženje modela više konstrukata moralnosti (npr. Derryberry & Thoma, 2005; McDaniel et al., 2010).

Reference

- Abbott, J. (2005). *Adolescence – A critical evolutionary adaptation*. Preuzeto sa <http://www.21learn.org/site/archive/adolescence-a-critical-evolutionary-adaptation>.
- Bebeau, M. J. (2002). The defining issues test and the four component model: Contributions to professional education. *Journal of Moral Education*, 31, 271–295.
- Bebeau, M. J. & Monson, V. E. (2008). Guided by theory, grounded in evidence: A way forward for professional ethics education. U J. Nucci & D. Narvaez (Eds.), *Handbook on moral and character education* (pp. 557–582). Mahwah, NJ: Erlbaum Associates.
- Bebeau, M., Rest, J. and Narvaez, D. (1999). Beyond the promise: A perspective on research in moral education. *Educational Researcher*, 28 (4), 18–26.
- Bebeau, M. J. & Thoma, S. J. (1998, April). *Designing and testing a measure of intermediate level ethical concepts*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, San Diego, CA.
- Bebeau, M. J. & Thoma, S. J. (1999). „Intermediate“ concepts and the connection to moral education. *Educational Psychology Review*, 11, 343–360.
- Berger, K. S. (2008). *The developing person through the lifespan* (7th Ed.). NY: Worth Publishers.
- Bergman, R. C. (2004). Identity as motivation: Toward a theory of the moral self. U D. K. Lapsley & D. Narvaez (Eds.), *Moral development, self, and identity* (pp. 21–46). NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Blakemore, S.J. (2008). The social brain in adolescence. *Nature Reviews Neuroscience*, 9, 267–277.
- Blasi, A. (1980). Bridging moral cognition and moral action: A critical review of the literature. *Psychological Bulletin*, 88, 1–45.
- Blasi, A. (1983). Moral cognition and moral action: A theoretical perspective. *Developmental Review*, 3, 178–210.
- Derryberry, P. W. & Thoma, S. J. (2005). Moral judgment, self-understanding, and moral actions: The role of multiple constructs. *Merrill-Palmer Quarterly*, 51, 67–92.
- Eisenberg, N., Cumberland, A., Guthrie, I. K., Murphy, B. C. and Shepard, S. A. (2005). Age changes in prosocial responding and moral reasoning in adolescence and early adulthood. *Journal of Research on Adolescence*, 15, 235–260.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Harvard: Harvard University Press.
- Hart, D. & Carlo, G. (2005). Moral development in adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 15, 223–233.
- Kang, M. J. & Glassman, M. (2010). Moral action as social capital, moral thought as cultural capital. *Journal of Moral Education*, 39, 21–36.
- Киткањ, З. (2009). Престапничко однесување кај малолетните сторители со посебен осврт на лицата со интелектуален дефицит. (Неobjављени doktorski rad). Филозофски факултет, УКИМ, Скопје.
- Lewis, A. E. (2007). The moral judgement of gifted adolescents. (Unpublished doctoral dissertation). University of Minnesota, Twin-Cities, Minnesota.

- McDaniel, B. L., Grice, J. W., & Eason, E. A. (2010). Seeking a multi-construct model of morality. *Journal of Moral Education*, 39, 37–48.
- Мурцева-Шкариќ, О. (2009). *Психологија на детството и на адолесценцијата. Развојна психологија 1*. Скопје: Филозофски Факултет.
- Narvaez, D. & Vaydich, J. L. (2008). Moral development and behavior under the spotlight of the neurobiological sciences. *Journal of Moral Education*, 37, 289–312.
- Pejović-Milovančević, M. (2001). *Poremećaj ponašanja dece i omladine – moralni i psihopatološki faktori*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Pratt, M. W., Arnold, M. L., Pratt, A. T. and Diessner, R. (1999). Predicting adolescent moral reasoning from family climate: A longitudinal study. *Journal of Early Adolescence*, 19, 148–175.
- Rest, J. R. (1974). Developmental psychology as a guide to value education: A review of „Kohlbergian“ programs. *Review of Educational Research*, 44, 241–259.
- Rest, J. R. (1975). Longitudinal study of the defining issues test of moral judgment: A strategy for analyzing developmental change. *Developmental Psychology*, 11, 738–748.
- Rest, J. R. (1982). A psychologist looks at the teaching of ethics. *The Hastings Center Report*, 12, 29–36.
- Rest, J. (1994). Background: Theory and research. U J. Rest & D. Narvaez (Eds.), *Moral development in the professions: Psychology and applied ethics* (pp. 1–26). NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Rest, J. R., Davison, M. L. and Robbins, S. (1978). Age trends in judging moral issues: A review of cross-sectional, longitudinal, and sequential studies of the defining issues test. *Child Development*, 49, 263–279.
- Rest, J., Narvaez, D., Bebeau, M. and Thoma, S. (1999). A neo-Kohlbergian approach: The DIT and schema theory. *Educational Psychology Review*, 11, 291–324.
- Rest, J. R. & Thoma, S. J. (1985). Relation of moral judgment development to formal education. *Developmental Psychology*, 21, 709–714.
- Reynolds, J. & Mansfield, P. (1999). The effect of changing attitudes to marriage on its stability. U *High Divorce rates: The state of the evidence on reasons and remedies, Research series*, 1, 2. Preuzeto sa <http://www.oneplusone.org.uk/marriedor-not/PDF/ChangingMarriage.pdf>.
- Thoma, S. J. (2006). Research on the Defining Issues Test. U M. Killen & J. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (pp. 67–92), NY: Psychology Press, Ltd.
- Thoma, S. J. & Bebeau, M. (2008, April). *Moral judgment competency is declining over time: Evidence from twenty years of Defining Issues Test data*. Paper presented at the AERA Conference, New York.
- Thoma, S. J., Bebeau, M. & Boland, A. (2008) The role of moral judgment in context-specific professional decision making. U W. Veugelers & F. Oser (Eds.), *Getting involved: Global citizenship development and sources of moral values*. Hague: Sense Publishers.
- Thoma, S. J., Hestevold, N., Sargent, J. and Crowson, D. (2008). Describing and testing a contextualized measure of adolescent moral thinking. (članak je dobijen u ličnoj komunikaciji s prvim autorom).

- Thoma, S. J., & Rest, J. R. (1999). The relationship between moral decision making and patterns of consolidation and transition in moral judgment development. *Developmental Psychology*, 35, 323–334.
- Walker, L. J. (1982). The sequentiality of Kohlberg's stages of moral development. *Child Development*, 53, 1330–1336.
- Walker, L. J. (1989). A longitudinal study of moral reasoning. *Child Development*, 60, 157–166.
- Walker, L. J. (1991). Sex differences in moral reasoning. U W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behavior and development 2* (pp. 333–364). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Walker, L. J. (2002). The model and the measure: An appraisal of the Minnesota approach to moral development. *Journal of Moral Education*, 31, 353–367.
- Walker, L. J. (2005). Link between moral knowledge and moral action. U R. O. Straub (producent), *Exploring human development: A tool kit* (video materijal). NY: Worth Publishers.
- Walker, L. J., de Vries, B. & Trevethan, S. D. (1987). Moral stages and moral orientations in real-life and hypothetical dilemmas. *Child Development*, 58, 842–858.
- Walker, L. J., Hennig, K. H., & Krettenauer, T. (2000). Parent and peer contexts for children's moral reasoning development. *Child Development*, 71, 1033–1048.
- Walker, L. J. & Taylor, J. H. (1991a). Stage transitions in moral reasoning: A longitudinal study of developmental processes. *Developmental Psychology*, 27, 330–337.
- Walker, L. J., & Taylor, J. H. (1991b). Family interactions and the development of moral reasoning. *Child Development*, 62, 264–283.

DATUM PRIHVATANJA RADA: 14.3.2011.

Examining Moral Thinking of Adolescents through Intermediate Concepts

Ana Frichand

Faculty of Philosophy, University „Sv. Kiril i Metodij“, Skopje

This study examines moral thinking of adolescents through intermediate concepts. Intermediate concepts describe a level of analysis that falls between the general default schemas defined in Kohlberg's theory and specific ethical codes. They are related to the ability to identify good and bad actions and justifications in solving specific moral dilemmas. Participants were adolescent males and females in early, middle and late adolescence. The type of education, expressed antisocial behaviour and the primary group of socialization (family) were analyzed as well. The results indicate that the ability to identify good and bad actions and justifications is increasing with age. Female adolescents have higher scores on this ability than male adolescents. Individuals in late adolescence, who are concentrating more on moral values and principles during education, show higher ability in identifying

bad actions and justifications. In middle adolescence those who exhibit antisocial behaviour have lower ability in identifying intermediate concepts, compared to their peers who do not show this type of behaviour. Similar results are true for those living in institutions for children without parents and parental care when compared to adolescents who are living with their parents.

Key words: moral thinking, intermediate concepts, adolescence, antisocial behaviour.